

UOT 81 41; 801. 7

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2025.2.166>

RÜZGAR CAMAL

FƏRQLİ MƏDƏNİYYƏT VƏ DİL DAŞIYICILARININ KOMMUNİKASIYASI ZAMANI MƏTNİN ANLAŞILMASI

Somatik frazeologizmlər – Semantik universalilər

Məqalədə, əksər dünya dillərində mövcud olan, elementlərindən biri insan bədən üzvünü bildirən söz olmaqla, həqiqi mənalarından uzaqlaşaraq yeni məcazi mənə kəsb edən sabit söz birləşmələrindən bəhs olunur. Dilçilikdə bu birləşmələrə somatik frazeoloji birləşmələr deyilir. Haqqında danışdığımız bu dil vahidləri beynəlxalq universalilər mövqeyindən çıxış edir. Təbii ki, bu təsadüfi deyil. Dilindən, dinindən, irqindən asılı olmayaraq insanlar bu və ya digər psixoloji vəziyyətdə eyni və ya oxşar emosiyaları paylaşdıqından, bədən üzvləri də eyni reaksiya verir. Bədən hissələrini bildirən sözlərin metaforikləşmə potensialı yüksək olduğundan somatik frazeologizmlər müxtəlif dünya dillərində universal xarakter daşıyır.

Açar sözlər: somatik frazeologizmlər, metafora, emosiya, psixosomatika, Azərbaycan və ingilis dili.

Giriş. Bildiyimiz kimi dil sistemlər sistemidir. Burada bildiyimizi ona görə vurğuladıq ki, dilin sistem olması ilə bağlı mülahizələrin tarixi olduqca dərinə söykənir. Lakin bu məqamda onu da qeyd etməliyik ki, həmin məsələ dilçilik üçün tam həllini tapmamış vacib problemlərdəndir. Bununla bağlı A.Axundov qeyd edir ki, “*Dil sistemi və dil quruluşu anlayışları dilin daxili quruluşu nəzəriyyəsinin mühüm məsələlərindən biri olub, ümumi dilçiliyin hələlilik tam həll olunmamış problemlərinə daxildir. Dilin sistem olması dilçilik ənənəsində böyük tarixə malik olsa da, dil quruluşu ilə əlaqədə özünün hamı tərəfindən qəbul olunmuş izahını indiyədək tapmamışdır*” [2, s. 127]. Hər halda dilin vahidlərinin sıx və qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə alaraq dili sistem kimi qiymətləndirənlər, fikrimizcə, yanılmır. Biz tədqiqatımızın istiqamətinə uyğun olaraq məsələyə bir qədər fərqli aspektdən yanaşacağıq. Dilin sintaktik yarusunu təşkil edən üç elementdən (sintaksemələr: söz birləşmələri, cümlə və sintaqmlar) biri də söz birləşmələridir. Söz birləşmələri isə öz növbəsində sabit söz birləşmələri və sərbəst söz birləşmələri olmaqla iki qrupda təsnif olunur. Bizim tədqiqatımız sabit söz birləşmələri – frazeologizmlər, daha dəqiq desək somatik frazeologizmlər istiqamətindədir.

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, dildəki sabit söz birləşmələri frazeologizm termini ilə adlandırılır. Dilin sintaktik sistemində özlərinin ilkin morfoloji və sintaktik mənalarını itirmiş, birləşmənin tərkibində ümumi bir mənənin yaranmasına xidmət göstərən, qrammatik cəhətdən diskretlikdən məhrum olan ayrılıqda lüğəvi mənalarından uzaqlaşmış dil vahidləri mövcuddur ki, onlar sabit nitq vahidləri – frazeologizmlərdir. Müxtəlif dillərin materiallarının araşdırılması nəticəsində deyə bilərik ki, frazeologizmlər dillərin demək olar ki, hamısında mövcuddur. Lakin təqribən bütün dillərdə mövcud olduğunu qeyd etdiyimiz bu sistem əslində yarım sistemdir. Çünki dilin bu yarusu xüsusi vahidə malik deyil və qonşu yarusların vahidləri hesabına reallaşır. Frazeologizmlərin ərsəyə gəlməsində iştirak edən iki və daha artıq leksik vahid özlərinin ilkin morfoloji və sintaktik mənalarını itirərək, üzvi surətdə birləşib, həmin birləşmənin tərkibində ümumi bir mənənin yaranmasına xidmət göstərir. Məsələn, **qulaq asmaq** frazeologizmi hər birinin ayrılıqda müstəqil mənəsi olan “qulaq” və “as (maq)” leksemlərinin hesabına yaranmışdır. Lakin nümunədən də görüldüyü kimi hər iki söz öz həqiqi mənəsindən uzaqlaşaraq, birgəlikdə yeni məcazi mənə qazanmışdır. Frazeoloji lüğətlərdə də göstərildiyi kimi qulaq asmaq frazeologizminin qarşılığı (ekvivalenti) dinləmək lekseimidir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, adətən frazeologizmlərin bir sözlə ifadə olunmuş qarşılıqları olur, dildən dilə hərfi tərcümə edilmir. Yəni tərcümə zamanı hərfi tərcüməyə müraciət olunmadan, tərcüməçi onu digər dildəki qarşılığı ilə əvəz edir. Bəzi hallarda isə ümumiyyətlə başqa dilə bu və ya digər şəkildə çevirmək mümkün olmur. Bu amil onunla bağlıdır ki, frazeologizmlər ifadə tapdığı

dilin milli-mədəni xüsusiyyətlərinə uyğun spesifik cəhətlərə malikdir. Bunun nəticəsidir ki, fərqli mədəniyyət, o cümlədən dil daşıyıcılarının kommunikasiyası zamanı mətnin anlaşılması baxımından semantik universalilər, semantik frekventalilər və semantik unikalilər fərqləndirilir. Semantik universalilər istənilən toplum üçün xüsusi açıqlama tələb etmədən anlaşılan ifadələrdir. Semantik universalilərlə bağlı Əbülfəz Rəcəbli özünün “Universalilər dilçiliyi” kitabında belə qeyd edir: “Biz heç vaxt sübut edə bilmərik ki, onlar hər yerdə işlənən, yaxud panxronik hadisələrdir, başqa sözlə desək, onların hər hansı bir dildə onun inkişafının istənilən mərhələsində mövcud olduğunu sübut edə bilmərik. Semantik universalilərin əksəriyyəti statistik səciyyə daşıyır: onların hər hansı verilən bir dildə mövcud olması vacib, məcburi deyildir, lakin müəyyən dərəcədə onların mövcud ola biləcəyini qabaqcadan söyləmək olar” [5, s. 205]. Semantik frekventalilər isə əksər dillərdə deyil, müəyyən qrup dillərdə rast gəlinən ifadə və anlayışları özündə ehtiva edir. Məsələn, dilləri fərqli olsa da islam mədəniyyətinin daşıyıcıları üçün “Kərbəla müsibəti” anlayışlı ifadədir. Semantik unikalilərə gəlinə isə, bu qrup ifadə və metaforikləşmələrə yalnız bir dil üçün, bir toplum üçün xarakterik olan digər bütün dillər üçün lakuna səciyyəsi daşıyan faktları əhatə edir. Buradan isə sual yaranır ki, bəs lakunalar nədir? Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, tərcümə zamanı hərfi tərcüməsi qeyri-mümkün olan və semantik adekvatı olmayan, digər dildə açıqlaması “boşluğa” mübtəla olan söz, anlayış və ifadələr dilçilik elmində lakuna termini altında toplanmışdır. Məsələn, “hind adətinə görə, ailə qurmuş gənc qızlar subay qızlardan tağına çəkilən qırmızı rənglə seçilir”. Hindlişdə (yəni, ingilis dilinin Hindistan variantında) dilində həmin o **always wear red** (hərfi tərcümədə: həmişə qırmızı geyin) “qırmızı rəngin başından əskik olmasın” – deyə alqış mədəniyyət koduna bələd olmayan şəxs üçün “boşluq” təşkil edəcək. Halbuki hind mentallığında açıqlana bilən bu semantik koda görə, həmin ifadə “həmişə ailəli olasan, yoldaşın başının üstündən əskik olmasın” anlamını verir. Belə ki, ailəli qadınlar qaşlarının arasında qırmızı boyadan “nöqtə” (yəni, bindi) qoyurlar, eləcə də ailəli qadınların sacının tağı qırmızı rənglə boyanır [6, s. 164-172].

İstər universalilər, istərsə də unikalilər səviyyəsində olsun, əksər dillərin lüğət tərkibinin zənginləşməsində müstəsna rol oynayan dil vahidləridir frazeologizmlər. Bu səbəbdən də frazeologizmlərə çoxlu sayda nümunələr gətirmək mümkündür: ürəyi sınmaq – incimək, ürəyinə dammaq – hiss etmək, ürəyinə yatmaq – bəyənmək, başa düşmək – anlamaq, dish the dirt (özgənin işinə burnunu soxmaq), get a bellyful of smth (boğaza yığılmaq), have leader feet (ayağından daş asılmaq), shower praises (compliments) (dil tökmək), look with another eye upon smth (bir şeyə başqa gözlə baxmaq) və s. Dilin bu yarım sisteminin önəmini vurğulamaq üçün İsmayıl Məmmədovdan sitat gətirmək yerinə düşər. Dilçi belə qeyd edir: “*Dilçiliyin dil qatları fonetik, leksik-semantik, grammatik sistemlərin hər biri müxtəlif rakurslarda eyni bir vəzifəyə xidmət edir. Hər bir sistem kimi dil sistemi də müəyyən struktura malikdir. Dilin sistemləri sırasında öz mürəkkəbliyinə və tutumuna görə leksik-semantik sistem xüsusi yer tutur*” [4, s. 45-46].

Biz yuxarıda məqaləmizin mövzusunun somatik frazeologizmlər istiqamətində olduğunu qeyd etdik. Daha sonra müəyyən mənada frazeologizmlərin nə olduğunu izah etdik. Bu məqamda belə bir sual yaranır: Bəs somatik frazeologizmlər nədir? “Somatik” bir termin kimi ilk dəfə Vakk tərəfindən istifadə edilmişdir. Somatizmlər, somatik (soma yunan sözüdür-bədən deməkdir) nahiyələrinə təcəssüm tapan fiziki hadisələri təyin edir. Bu anlayışa dar mənada yanaşsaq, somatizmlər insan bədəninin və ya üzünün işarəsi, mövqeyi, yaxud hərəkətdir (Vereshchagin E.M.). Yəni termin somatik dilin bütün formalarının – jestlərin, üz ifadələrinin, durumların, psixi hərəkətlərin və vəziyyətlərin təzahürüdür [7, s. 175-183]. Somatik frazeoloji vahidlər XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində diqqət mərkəzində olmuşdur. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, dilçilikdə termin olaraq İlk dəfə F.O.Vakk tərəfindən (fin-uqor tədqiqatlarında) istifadə edilmişdir. Belə qənaətə gəlinmişdir ki, somatizmlər frazeologiyanın ən qədim və ən geniş qatlarındandır. Somatik lüğətlərin ərsəyə gəlməsi dilin frazeoloji vahidlərinin məhsuldar hissəsi hesabına baş verdi. Tədqiqatçılar, demək olar ki, son dövrlərdə başa düşmüşdülər ki, bir dili ana dilindən təcrid olunmuş şəkildə öyrənmək mümkün

deyil. Somatik lüğətlər insanın öz bədən üzvləri vasitəsilə ətraf-reallığı dərk etməsinin nəticəsidir. Somatizmlər tez-tez tədqiqat obyektinə çevrilir. Yerli və xarici müqayisəli tarixi tədqiqatçıların linqvokulturoloji əsərləri alimlər tərəfindən bəyənilir. Və bir qayda olaraq, dilin leksik-semantik sistemindən danışılarkən ilk olaraq somatik frazeologizmlərə toxunulur. Somatizmləri bədən üzvlərinin adları kimi də təsvir etmək olar. Çünki somatizmlər insanın bədən üzvü komponentli frazeoloji vahidlərdir. Həm bədən xarici üzvləri (baş, alın, burun, əl), həm də daxili orqanlar (ürək, ciyərlər, böyrəklər və s.) somatik frazeologizmlərin komponenti sayılır [8, s. 70-75].

İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərini araşdıran Əzizə Hacıyeva öz kitabında V.Q.Belinskidən sitat gətirərək yazır: *“Sözlər kimi, bütövlükdə bir anlayış ifadə edən somatik frazeologizmlər də ingilis və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Somatik frazeologizmlərin spesifik xüsusiyyətləri və səciyyəvi əlamətlərinin aşkar edilməsi onların həm somatik birləşmələrdən, həm də somatizmlərdən fərqlənən cəhətlərinin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Somatik frazeologizmlər bütöv bir məna ifadə etməklə sözə bərabərdir, o, struktur quruluşuna görə söz, söz birləşmələri və cümlə ilə üst-üstə düşür. Frazeologizmlər dilin xalq fizionomiyası, onun orijinal vasitəsi, varlıq və zəka zənginliyidir (V.Q. Belinski). Belə ifadələrdə xalqın ağıl və biliyi, sevinci və kədəri, məhəbbəti və nifrəti, gülüşü və göz yaşları, düzlüyü və əyriliyi, zəhmətkeşləri və tənbəlliyi, mübarizəsi, bir sözlə, hər şeyə qadir gücü əks olunur”* [3, s. 9]. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, somatik frazeologizmlər hissələrinə parçalanmayan, bütövlükdə bir mənanı ifadə edən, xalqın dünyagörüşü, milli-mədəni xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən birləşmələrdir. Belə birləşmələrin tərkibindəki leksemlərdən biri bədən üzvünə aid olur. İnsanın emosional vəziyyəti ilə bağlı bədən üzvlərinin verdiyi reaksiyaları ifadə edir. Eyni zamanda, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, somatik frazeologizmlər komponentlərinə bölünməyən birləşmələrdir. Bu sahədə tədqiqat işi aparmış Ə.H.Hacıyeva qeyd edir ki, *“Somatik frazeologizmlərin məna bütövlüyü onun tərkib üzvlərinin leksik mənaca zəifləməsi nəticəsində əmələ gəlir. ...Onun tərkibindəki sözlər öz müstəqil mənasını itirərək məcazlaşmış, mürəkkəb bir vahid kimi çıxış edir: əl çəkmək, əl tutmaq, baş aparmaq və s.”* [3, s. 52]. Bu cür birləşmələr dilimizdə kifayət qədərdir. Bədən üzvlərinin adını ifadə edən leksemlərin çoxmənalılıq qazanması təkcə Azərbaycan dili üçün deyil, əksər dünya dillərinə xas xüsusiyyətdir. Bu baxımdan təsadüfi deyil ki, bədən üzvləri adlarının yer aldığı frazeologizmlər daha çox say üstünlüyü nümayiş etdirirlər.

Məlumdur ki, bəşər övladı öz metaforikləşmə potensialını reallaşdırarkən bədən üzvlərindən və onların anlamlarının metaforikləşməsindən geniş şəkildə istifadə etmişdir. Belə ki, insan özünün müəyyən situasiyalarda yaşadığı emosional gərginliyi, mübtəla olduğu psixosomatik reaksiyaları məhz, somatik komponentli frazeologizmlər vasitəsi ilə dilə gətirirdi. Beləliklə, insanın bədən üzvləri onun ən ilkin metaforikləşmə inventarı kimi ortaya çıxdı. Deməli, bədən üzvlərinin metaforikləşməsi dünya dillərində semantik universal kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bununla bağlı Cəmilə Abdullayeva qeyd edir ki, *“Emosiyaların bilavasitə insanın psixikası, emosional vəziyyəti ilə bağlılığı, həmin durumların şübhəsiz ki, insan fiziologiyasında əks olunması bədən üzvlərinin adlarının hiss-həyəcan bildirən frazeologizmlərin formalaşmasında aktiv iştirakını şərtləndirmişdir”* [1, s. 9]. Hətta bu hal müxtəlif tipoloji quruluşa malik dillər üçün də keçərlidir.

Nəticə. Azərbaycan və ingilis dilləri istər genetik baxımından, istərsə də quruluş özəlliklərinə görə fərqli genetik və struktural özəlliklərə malik olsalar da, onların bəzi semantik paradigmlərində mütləq, qaçınılmaz olan ortaqlıqlar var. Həmin ortaqlardan ən barizi qlobal anlamda bəşər övladına xarakterik olan psixosomatizmlərin verballaşması tendensiyası sayıla bilər. Belə ki, hər iki dildə çox sayda psixosomatik mahiyyətə malik olan və komponentar baxımdan somatizm tərkibli olan ifadələr mövcuddur. Deməli, Azərbaycan və İngilis dillərinin nəzəndə aparılmış araşdırmaya əsasən deyə bilərik ki, əksər dillərdə oxşarlıqlar mövcuddur. Bunun səbəbi isə bədən üzvlərinin metaforikləşmə inventarı kimi aktivliyindən irəli gəlir. Bu baxımdan təsadüfi deyil ki, somatik frazeologizmlər beynəlxalq universal mövqeyindən çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva C.R. Müasir ingilis dilində emosiyalı frazeologizmlərin semantik-sintaktik təhlili. Bakı, 2018, 28 s.
2. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-qərb, 2006, 142 s.
3. Nəsiyeva Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Nurlan, 2004, 191 s.
4. Məmmədov İ.T. Azərbaycan dilinin semantikasi. Bakı: Xəzər, 2006, 372 s.
5. Rəcəbli Ə. Universalilər Dilçiliyi. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 271 s.
6. Роговец А.С. Речевой этикет в индийском варианте английского языка // Вестник Московского университета. Серия 19: Лингвистика и межкультурная коммуникация, 2019, № 2, с. 164-172; <https://cyberleninka.ru/article/n/rechevoy-etiket-v-indiyskom-varianteangliyskogo-yazyka>
7. Кимов Р.С. Когнитивный анализ сложных соматизмов // Вестник Тамбовского университета. Серия Гуманитарных наук, 2008, вып. 4; <https://cyberleninka.ru/article/n/kognitivnyuanalizslozhnyhsomatizmov>
8. Йович Э.Г. Соматизмы как часть фразеологической картины мира (на примере русского и сербского языков) / Исследования молодых ученых: материалы XVII Междунар. Науч. Конф. (Казань, февраль 2021 г.). Казань: Молодой ученый, 2021, с. 70-75; <https://iling-ran.ru/web/sites/default/files/abstracts/2021/lidzhieva.pdf>

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: camalruzgar@gmail.com

Ruzgar Jamal

**UNDERSTANDING TEXT DURING COMMUNICATION BETWEEN NATIVES
OF DIFFERENT CULTURES AND LANGUAGES**
Somatic phraseological units – Semantic universals

The article considers stable phrases existing in most languages of the world, one of the elements of which is a word denoting a part of the human body, which has deviated from its true meaning and acquired new figurative meanings. In linguistics, such combinations are called somatic phraseological units. These linguistic units we are talking about are based on the position of international universals. Naturally, this is not accidental. Since people, regardless of language, religion, or race, share the same or similar emotions in a particular psychological state, their body parts also react in the same way. Since words denoting body parts have a high potential for meta-phorization, somatic phraseological units are universal in different languages of the world.

Keywords: *somatic phraseologisms, metaphor, emotion, psychosomatics, Azerbaijani and English.*

Рюзгар Джамал

**ПОНИМАНИЕ ТЕКСТА ПРИ КОММУНИКАЦИИ НОСИТЕЛЕЙ
РАЗНЫХ КУЛЬТУР И ЯЗЫКОВ**
Соматические фразеологизмы – Семантические универсалии

В статье рассматриваются устойчивые словосочетания, существующие в большинстве языков мира, одним из элементов которых является слово, обозначающее часть челове-

ского тела, которые отклонились от своих истинных значений и приобрели новые переносные значения. В лингвистике такие сочетания называются соматическими фразеологизмами. Эти языковые единицы, о которых мы говорим, основаны на позиции интернациональных универсалий. Естественно, это не случайно. Поскольку люди, независимо от языка, религии, расы, разделяют одни и те же или похожие эмоции в том или ином психологическом состоянии, их части тела также реагируют одинаково. Поскольку слова, обозначающие части тела, обладают высоким потенциалом метафоризации, соматические фразеологизмы универсальны в разных языках мира.

Ключевые слова: *соматические фразеологизмы, метафоры, эмоции, психосоматика, азербайджанский и английский языки.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 30.06.2025
Son variant 25.07.2025